

Tema 9: Delinqüència: conceptes bàsics i principals models explicatius. L'avaluació del risc de reincidència: conceptes bàsics. El model risc-necessitat-responsivitat d'Andrews i Bonta i l'avaluació del risc dels delinqüents. Models d'intervenció en la rehabilitació de delinqüents: principals models. Característiques dels programes efectius

Esquema

- I. Delinqüència: conceptes bàsics i principals models explicatius
- II. L'avaluació del risc de reincidència: conceptes bàsics
- III. El model risc-necessitat-responsivitat d'Andrews i Bonta i l'avaluació del risc dels delinqüents
- IV. Models d'intervenció en la rehabilitació de delinqüents: principals models
- V. Característiques dels programes efectius

I. Delinqüència: conceptes bàsics i principals models explicatius

La delinqüència és un fenomen social transcultural que té a veure amb la comissió d'actes que estan fora d'allò que s'entén com a norma social establerta. La conducta delictiva seria una modalitat de conducta inadaptada (o conducta desviada) que té la seva repercussió com a acte delictiu (contrari a les lleis establertes). En les societats modernes són les lleis penals les que fan present l'acte delictiu i d'elles s'identifica el delictiu i el delinqüent. També en les lleis penals es constata quina és la reacció social a la violació de la llei. Per tant, els conceptes de conducta inadaptada o desviada, la transgressió o violació de les lleis penals i la repercussió social i individual de l'acte són conceptes que tenen a veure de forma directa amb la delinqüència.

A les persones que cometen delictes se les considera delinqüents; per tant, un delinqüent no existeix abans que aquesta transgredeixi o violi la norma penal. La delinqüència s'explica de forma multifactorial i no existeixen estàndards que determinin els delinqüents. En delinqüència es parla de factors de risc de la persona, factors situacionals, etc., que poden explicar d'alguna manera l'acte delictiu, però no existeix una regla exacta que la pugui explicar.

Sobre delinqüència es poden establir diferents taxonomies segons l'interès d'aquell que les vol agrupar. Generalment es parla de delinqüència juvenil o delinqüència adulta per referir-se als grups etaris que cometen actes delictius, i això es relaciona normalment amb les regulacions jurídiques en matèria d'edat penal. També sovint és taxonomista la delinqüència en funció del tipus de delictes: delinqüència violenta (sexual, de gènere, etc.), delinqüència contra la propietat, delinqüència econòmica, etc. o en funció de la manera com es comet el delictiu (delinqüència organitzada). Totes aquestes formes de categoritzar la delinqüència permeten agrupar característiques de la persona, dels tipus delictius, de la manera com es comet el delictiu per facilitar la comprensió del fenomen i, a vegades, explicar-lo.

Principals models explicatius de la delinqüència

Entenem per *models explicatius de la delinqüència* les representacions abstractes, per analogia, de la conducta humana de tipus delinqüencial, de manera que, en compararla amb aquests models, més simples i estructurats, permeten donar-hi una explicació funcional. Els principals models explicatius són:

Model cognitivoconductual

Aquest model teòric integra els principis del condicionament operant, que explica el comportament humà sobre la base d'una *anàlisi funcional*, en què uns estímuls físics i socials desencadenen o precipiten la conducta, i alhora és mantinguda perquè es veu reforçada per les conseqüències positives que té per al subjecte.

Així, manipulant el context i les conseqüències o reforços de la conducta com a variables independents d'aquesta anàlisi funcional, es pretén influir en l'aparició i manteniment de conductes socialment desitjables i promoure el canvi de la conducta a paràmetres més adaptatius.

Amb el desenvolupament d'aquest model, prenen rellevància les variables cognitives del subjecte, de manera que el model cognitivoconductual explica la conducta i/o problema delictiu per la interacció entre les emocions, els pensaments i les conductes del subjecte, així com pels desencadenants i reforçadors externs, que recull del model del condicionament operant, els quals mantenen aquestes conductes al llarg del temps i les reforcen per les conseqüències «positives» que se'n deriven per a qui les emet.

Psicologia de la personalitat i aportacions de la investigació biopsicològica

Les contribucions d'Eysenk des de la psicologia de la personalitat (Eysenk i Gudjonsson, 1989), i la investigació biopsicològica afirmen que existeixen trets i característiques individuals que predisposen a la comissió de delictes. Així, Eysenk valora que existeixen en els individus tres dimensions temperamentals en interacció: l'extraversió (trets de recerca de sensacions, impulsivitat i irritabilitat), el neuroticisme (trets d'ansietat, depressió o hostilitat) i el psicoticisme (trets d'insensibilitat social, crueltat i agressivitat), la combinació de les quals en cada subjecte, junt amb les seves pròpies experiències ambientals, condiciona diversos graus d'adaptació individual i socialització, en el que anomena *aprenentatge de la consciència moral*.

La consciència moral inhibeix les conductes antisocials mitjançant el procés del condicionament clàssic: associant estímuls aversius (negatius a la percepció del subjecte) a comportaments socialment inapropiats. Però els subjectes amb elevada extraversió, baix neuroticisme i alt psicoticisme tenen més dificultats en l'adquisició de la consciència moral, ja que són poc susceptibles a l'aprenentatge mitjançant les conseqüències aversives. Per modificar, doncs, les conductes desadaptatives en aquests subjectes, és més eficaç l'ús de tècniques basades en el reforç positiu de les conductes socialment desitjables, per exemple.

Aprentatge social

La teoria de l'aprenentatge social és una de les teories explicatives de la conducta delictiva més ben sustentades per la investigació criminològica. Bandura (1987) va posar en relleu el paper essencial que té la imitació de models en l'aparició i manteniment del comportament delictiu i els estils relacionals.

En aquesta línia, Akers (2006; Akers i Sellers, 2004) considera que en els subjectes es generen estructures cognitives a través de quatre mecanismes interrelacionats que intervenen en l'aprenentatge del comportament delictiu: l'associació diferencial amb persones que tenen hàbits i actituds delictives, l'adquisició per part del subjecte de definicions favorables al delicte, el reforçament positiu dels seus comportaments delictius i la imitació de models prodelictius.

Teoria general de la tensió

Multitud d'investigacions empíriques connecten la vivència de tensió (sentiments d'ira, venjança, menyspreu, etc.) amb la comissió de delictes, especialment de tipus violent (Andrews i Bonta, 2006; Tittle, 2006). Una hipòtesi clàssica en psicologia és la que prediu que la frustració desencadena l'agressió, i la teoria general de la tensió assenyala l'estrès mal gestionat com a causant del delicte (Agnew, 2006; Garrido, Stangeland i Redondo, 2006): les fonts de tensió que afecten l'individu, com és la impossibilitat d'aconseguir objectius socials positius, ser privat de gratificacions o ser sotmès a situacions aversives ineludibles, generen en el subjecte emocions negatives, com la ira, que impulsen la seva conducta per corregir la situació, de vegades en forma de delicte, de manera que s'alleuja la tensió i es reforça positivament aquest mecanisme d'alleujament.

Teories del control social

Des de la psicologia social es constata que si es disposa d'escassos vincles emocionals amb persones socialment integrades, hi ha més possibilitats que un subjecte es vegi implicat en conductes delictives.

La teoria dels vincles socials de Hirschi (1969) postula que existeixen uns contextos que suposen un nexxe dels joves amb la societat: la família, l'escola, el grup d'iguals i altres activitats convencionals (lúdiques o esportives, per exemple).

El lligam amb aquests contextos es produeix a través de quatre mecanismes complementaris: l'afecció o llaços emocionals d'admiració i identificació amb altres persones, el compromís o grau d'assumpció dels objectius socials, la participació o implicació de l'individu en activitats socials positives i les creences o conjunt de conviccions favorables als valors i convencions prosocials i contraris al delicte.

Criminologia del desenvolupament

En els darrers anys la criminologia del desenvolupament guanya pes en l'explicació de la violència, s'orienta a l'estudi de l'evolució en el temps de la carrera delictiva i posa

un èmfasi especial en l'etapa de la infantesa i l'adolescència de l'individu. Així, la infantesa, adolescència i joventut són moments crucials per entendre el comportament delictiu (Farrington, 1992; Loeber, Farrington i Waschbusch, 1998). Molts joves presenten conductes delictives durant algun d'aquests períodes evolutius, però les abandonen o s'extingeixen sense una aparent intervenció o sense canvis de context aparentment significatius. En canvi, un petit grup de delinqüents persisteixen en aquestes conductes, solen tenir-hi un inici precoç i la freqüència, durada del període i gravetat dels delictes que cometran serà més gran (Howell, 2003; Moffitt, 1993). Estudiant la carrera delictiva es pot analitzar la seqüència de delictes i els factors explicatius que s'hi vinculen en l'aparició, manteniment i extinció (finalització). En aquest àmbit sorgeixen els models explicatius de la delinqüència basats en els factors de risc: es diferencien els factors de risc estàtics (immodificables o que només poden incrementar-se o empitjorar) dels factors de risc dinàmics (modificables, que poden canviar a pitjor o a millor, i són susceptibles de tractament o intervenció). Farrington (1996) va integrar en la teoria de la carrera delictiva la diferenciació entre els conceptes de tendència antisocial del subjecte i la decisió de cometre un delicte. La tendència antisocial té a veure amb tres factors: els processos motivacionals (les necessitats o desitjos), la recerca del mètode legal o il·legal de satisfer aquestes necessitats i el sistema d'actituds i creences que potencien o inhibeixen el desig inicial. Finalment, la decisió del subjecte tindrà a veure amb la interacció d'aquests tres elements amb la situació concreta: el subjecte farà una anàlisi sobre el cost i els beneficis anticipats, l'oportunitat, les probabilitats d'èxit i la seva sensibilitat personal envers el rebuig social. Farrington distingeix tres moments decisius de la carrera delictiva: en un primer moment, l'inici, en l'adolescència, quan el jove pateix especialment la influència del grup d'iguals (quant a desenvolupar processos d'imitació de conducta desadaptativa), té molta motivació envers l'assoliment de beneficis d'una manera fàcil, disposa de moltes oportunitats per cometre delictes i percep una elevada utilitat en aquesta comissió (hi té poc a perdre).

En un segon moment, la carrera delictiva es manté si el jove presenta unes tendències antisocials persistents a conseqüència d'un reforçat procés d'aprenentatge.

Finalment, el desistiment o abandonament de la carrera delictiva es pot produir si el jove millora les capacitats per satisfer les seves necessitats per vies lícites, si aquestes motivacions es tornen més realistes, si els costos de la delinqüència es perceben més elevats i si augmenten els vincles afectius amb parelles no antisocials.

II. L'avaluació del risc de reincidència: conceptes bàsics

La predicció del risc de reincidència delictiva és una pràctica habitual en el context de l'execució penal i ha experimentat en els darrers anys un important impuls i tecnificació. En els diferents contextos, els professionals de l'execució penal tenen assignada aquesta tasca d'avaluació, que esdevé un element ineludible en els processos de presa de decisions.

Les avaluacions de risc són informes professionals que tenen la finalitat de predir la probabilitat que un individu particular amb antecedents penals cometi un nou delicte en

el futur. Sovint aquestes avaluacions de risc contenen també recomanacions per gestionar i disminuir les condicions que contribueixen a aquest risc.

La història de l'avaluació del risc de reincidència té un ampli recorregut. Amb el pas dels anys, han anat prenent força diferents mètodes i instruments, i en l'actualitat s'arriba a parlar de la quarta generació. A continuació presentem aquest recorregut:

Primera generació: judici professional

Durant bona part de la primera meitat del segle XX, l'avaluació del risc dels delinqüents quedava a les mans del personal de presons (per ex., els oficials de llibertat condicional, personal penitenciari) i de professionals clínics (per ex., psicòlegs, psiquiatres i assistents socials). Guiats per la seva pròpia formació i experiència professional, feien judicis sobre qui necessitava més seguretat i supervisió. L'avaluació del risc era una qüestió de judici professional.

Segona generació: eines basades en l'evidència

A principis de la dècada de 1970 hi va haver una creixent preocupació respecte al fet que l'avaluació de risc necessitava dependre més de la ciència actuarial, basada més en l'evidència científica, i menys del judici professional. Els instruments d'avaluació del risc actuarials tenen en compte elements individuals, que s'ha demostrat que augmenten el risc de reincidència (per ex., història d'abús de substàncies) i els assignen valors quantitius. Per exemple, la presència d'un factor de risc pot rebre un resultat d'1 i la seva absència un resultat de zero. Així, els resultats en els ítems es poden sumar: si el resultat és més elevat, hi ha un risc més alt de reincidència.

Alguns exemples destacables d'escapes d'avaluació de risc actuarials que es van desenvolupar durant aquest període són el *Factor Score Salient*, desenvolupat als Estats Units (Hoffman i Beck, 1974), i la *Statistical Information on Recidivism Scale*, desenvolupada pel Servei Penitenciari del Canadà (Nuffield, 1982). Actualment encara s'utilitzen aquests instruments d'avaluació del risc i se'n desenvolupen de nous (Copas i Marshall, 1998).

En poc temps es va fer evident que aquests instruments actuarials d'avaluació del risc eren millors per predir el comportament criminal que el judici professional. Les revisions d'estudis d'investigació mostraven repetidament que els instruments actuarials funcionaven millor que el judici clínic o professional en fer prediccions de comportament humà (Ægisdóttier, White i Spengler, 2006; Andrews, Bonta i Wormith, 2006; Grove, Zald, Lebow, Snitz i Nelson, 2000). La superioritat de la predicció actuarial es va estendre a grups tan diversos de delinqüents com els delinqüents amb trastorns mentals (Bonta, Law i Hanson, 1998) i els delinqüents sexuals (Hanson i Bussière, 1998). Com a conseqüència de la superioritat predictiva de les avaluacions de risc actuarials, cada cop més jurisdiccions penitenciàries van adoptar aquest tipus d'avaluació per classificar delinqüents i assignar pràctiques de supervisió diferencials.

En el període entre 1970 i 1980 es va observar un moviment des del qual Bonta (1996) anomenava *avaluació de primera generació* (judicis professionals sobre el risc) cap a l'avaluació de segona generació (avaluació actuarial del risc).

Els instruments d'avaluació del risc actuarials de segona generació van demostrar resultats satisfactoris; podien diferenciar de manera fiable els delinqüents de risc més baix dels delinqüents de risc més alt. Tanmateix, els instruments de segona generació actuarials tenien dues característiques que presenten deficiències importants. En primer lloc, són atèorics. Els ítems que configuraven aquests instruments es triaven simplement perquè eren fàcils d'aconseguir i mostraven una associació amb la reincidència; no s'escollien perquè fossin teòricament rellevants (per exemple història criminal).

La segona característica que es pot criticar dels instruments de segona generació és el fet que els elements que incloïen de l'historial de caràcter no penal també tendien a ser de caràcter històric (per ex., antecedents d'abús de drogues). Els antecedents penals i d'altres factors que proven el comportament passat es consideren factors de risc estàtics, immutables. Això suposa un important impediment a la segona generació d'avaluació del risc perquè les escales no tenen en compte que els delinqüents poden canviar a millor. Més aviat, les possibilitats que es contemplaven eren: a) el nivell de risc d'un individu no canvia (si un marca positiu per a una història de drogoaddicció, aquell factor de risc sempre romandrà; no importa si ha après a abstenir-se de les drogues), o b) el nivell de risc d'un individu augmentarà (per ex., es cometen delictes nous i els resultats d'història criminals augmenten). No hi ha cap possibilitat per disminuir el risc (per ser justos, alguns dels instruments de segona generació tenen elements que poden explicar una mica de disminució del risc, però el nombre d'ítems representen una minoria d'elements en aquestes escales de risc).

Tercera generació: eines dinàmiques basades en l'evidència

Reconeixent les limitacions dels instruments d'avaluació del risc de segona generació, la investigació va començar a desenvolupar a finals de 1970 i principis de 1980 instruments d'avaluació que incloïen factors de risc dinàmics (Bonta i Wormith, 2007). Els elements d'història criminals (estàtics) seguien sent una característica important de la tercera generació, però, a més d'ítems sobre història criminal i altres elements estàtics com l'abús de substàncies en el passat, hi havia elements dinàmics que exploraven la situació actual del delinqüent i que contemplaven, doncs, la possibilitat de canvi en la seva situació. Es van començar a formular preguntes sobre l'ocupació actual (podien perdre o trobar una feina), els amics criminals (podien fer amics nous i perdre amics vells), els vincles familiars (de suport o manca de suport), etc. Els instruments d'avaluació del risc de tercera generació es van conèixer com a *instruments de risc-necessitat* i alguns d'aquests ja estaven basats teòricament, com ara el *Level Service Inventory Revisat –LSI-R–* d'Andrews i Bonta (1995).

Aquests instruments de risc de tercera generació eren sensibles als canvis en les circumstàncies d'un delinqüent i també donaven informació al personal de presó pel que fa a les necessitats que s'haurien d'apuntar en les seves intervencions. Actualment hi ha evidència que els canvis en els resultats en alguns d'aquests

instruments estan associats amb canvis en la reincidència (Andrews i Robinson, 1984; Arnold, 2007; Motiuk, Bonta i Andrews, 1990; Raynor, 2007; Raynor, Kynch, Roberts i Merrington, 2000). L'evidència de la validesa dinàmica, és a dir, conèixer que els canvis en les puntuacions de risc modulen la probabilitat de cometre un nou delictes, és d'una immensa importància per als programes d'intervenció penitenciària i el personal encarregat de gestionar el risc dels delinqüents. La tercera generació d'instruments d'avaluació del risc ofereix una manera de controlar l'eficàcia, o ineficàcia, de programes i estratègies de supervisió. A més, és pel fet que els factors de risc dinàmics (per ex., abús de substàncies, feina, companys) estan inclosos en aquests instruments que el personal de presó pot guiar la seva intervenció gestionant aquests factors de risc dinàmics. Abordar amb èxit aquests factors de risc dinàmics contribueix a la reducció del risc d'un delinqüent (Bonta, 2002).

Quarta generació: eines sistemàtiques i completes

Per completar la història del desenvolupament d'escala de valoració del risc de delinqüents, cal esmentar que els últims anys han estat testimoni de la introducció de la quarta generació d'instruments d'avaluació del risc. Aquests nous instruments d'avaluació de risc integren la intervenció sistemàtica i el control amb l'avaluació d'una gamma més àmplia de factors de risc de reincidència no mesurats fins ara i d'altres factors personals importants per al tractament (Andrews, Bonta i Wormith, 2006). Un exemple d'instrument d'avaluació de risc de quarta generació és el *Level of Service/Case Management Inventory (LS/CMI)* d'Andrews, Bonta i Wormith (2004).

III. El model risc-necessitat-responsivitat d'Andrews i Bonta i l'avaluació del risc dels delinqüents

En la línia comentada anteriorment de l'avaluació del risc de reincidència, els investigadors canadencs Andrews i Bonta (2006) van sintetitzar teories precedents amb les teories del marc de la criminologia del desenvolupament i la investigació empírica en el seu model de risc-necessitat-responsivitat (R-N-R). Aquest model pretén enfocar les aplicacions psicològiques a la prevenció i el tractament de la delinqüència, i estableix els tres grans principis de l'R-N-R.

El principi de risc indica que la reincidència delictiva es pot reduir sempre que el tractament que es proporioni al delinqüent sigui proporcional al risc en si per tornar a delinquir.

La conducta criminal es pot pronosticar d'una manera fiable. Si un dels nostres objectius penitenciaris ha de ser reduir la reincidència dels delinqüents, aleshores hem d'assegurar-nos que disposem d'una forma fiable de distingir els delinqüents de baix risc dels de més risc, amb la finalitat de proporcionar-los el nivell apropiat de tractament. Avui dia, comptem amb tecnologia d'avaluació per fer distincions entre delinqüents amb probabilitats diferents de reincidència (Campbell, French i Gendreau, 2007).

El principi de necessitat exigeix que l'enfocament del tractament penitenciar recaigui sobre les necessitats criminògenes del delinqüent. Les necessitats criminògenes són

factors de risc dinàmics que estan connectats directament amb el comportament criminal. Les necessitats criminògenes poden aparèixer i desaparèixer, a diferència dels factors de risc estàtics, que només poden canviar en una direcció (augment de risc) i que són immutables a la intervenció de tractament. Els delinqüents tenen moltes necessitats que mereixen tractament, però no totes aquestes necessitats estan associades amb el seu comportament criminal. Aquestes necessitats criminògenes configuren els predictors essencials de la conducta delictiva i es coneixen com els «vuit factors de risc/necessitats centrals» (Andrews i Bonta, 2006; Andrews *et al.*, 2006).

La taula 1 presenta una visió de conjunt dels factors principals de risc/necessitats juntament amb aquells objectius que són menys prometedors de cara a la intervenció (necessitats no criminògenes) i suggeriments per a l'avaluació i el tractament. Els set factors principals de risc/necessitats criminògenes formen part dels «vuit centrals» (la història criminal completa la llista, però és un factor de risc estàtic). Aquestes set necessitats criminògenes són les que haurien d'avaluar l'avaluació i la intervenció.

En termes d'avaluació de la delinqüència, el principi de necessitat exigeix l'avaluació de factors de risc dinàmics/necessitats criminògenes. Com ja hem assenyalat, els instruments de risc de tercera i quarta generació fan precisament això.

Finalment, tenim el principi de responsivitat. La responsivitat general es refereix al fet que les intervencions cognitives i conductuals són la manera més eficaç d'ensenyar comportaments nous a la gent amb independència del tipus de comportament a ensenyar. Les estratègies d'aprenentatge cognitives i conductuals eficaces operen d'acord amb els principis següents: 1) el principi de relació (l'establiment d'una aliança de treball càlida, respectuosa i col·laboradora amb el client) i 2) el principi d'estructuració (influir la direcció del canvi cap a la prosocialitat a través del modelatge apropiat, el reforç, la solució de problemes, etc.).

Tant si l'objectiu ha de ser el tractament del tabaquisme, desfer-se de pensaments depressius, desenvolupar bons hàbits d'estudi, tenir bones relacions amb els superiors o substituir cognicions i comportaments criminals per d'altres de prosocials, la intervenció d'aprenentatge cognitivoconductual és el mètode de tractament preferit (Andrews i Bonta, 2006).

Factors de risc/necessitats criminògenes	Indicadors	Objectius d'intervenció
Patró de personalitat antisocial	Impulsivitat, recerca de plaer i de sensacions, inquietud, agressivitat, irritabilitat	Adquirir habilitats d'autodirecció i autocontrol de la ira
Actituds procriminals	Racionalitzacions per al delicte, actituds negatives envers la llei	Contrarestar les racionalitzacions amb actituds prosocials;

		construir una identitat prosocial
Suport social per al delictes	Amics criminals, aïllament de referents prosocials	Reemplaçar amics procriminals i relacionar-se amb amics prosocials
Abús de substàncies	Abús d'alcohol i/o drogues	Reduir l'abús de substàncies, donar alternatives a l'ús de substàncies
Relacions de parella i familiars	Supervisió i disciplina inadequada per part dels pares, relacions pobres amb els pares	Adquirir habilitats parentals, millorar la calidesa i la cura
Escola/feina	Pobre rendiment, nivells baixos de satisfacció	Potenciar habilitats de feina i estudi, alimentar relacions interpersonals dins del context formatiu i laboral
Activitats d'oci prosocials	Manca d'implicació activitats de lleure prosocials	Fomentar la participació en activitats recreatives prosocials, ensenyar aficions prosocials i esports
Necessitats no criminògenes, menors		Indicadors
Autoestima		Sentiments de baixa autoestima, de baixa vàlua
Sensacions imprecises d'angoixa personal		Sentir-se trist, ansiós
Trastorn mental greu		Esquizofrènia, trastorn bipolar
Salut física		Deformitat física, dèficits de nutrició

Taula 1. Els set factors de risc/necessitats criminògenes juntament amb factors de risc/necessitats menors

La responsivitat específica fa referència al fet de considerar les fortaleces personals, les característiques sociobiològiques i els factors de personalitat a l'hora de dissenyar el tractament. Així, el tractament s'hauria de fer a mida en funció d'aquests factors, ja que tenen el potencial per facilitar-lo o obstaculitzar-lo.

L'essència d'aquest principi és que el tractament es pot millorar si la intervenció para atenció als factors personals que poden facilitar l'aprenentatge.

El model d'Andrews i Bonta (1992-2006) s'ha vist en part confrontat pel **model de vides satisfactòries de Ward** (2002), en el sentit que des d'aquest model es diu que l'anàlisi del risc no és suficient per treballar la rehabilitació. Aquestes dues teories explicatives de la rehabilitació, convertides en models, són les més utilitzades actualment en l'àmbit de l'execució penal.

El model de vides satisfactòries apunta quatre grans principis, que serien les bases en què es fonamenta la tasca de rehabilitació:

- Cal treballar positivament amb els infractors en el sentit d'entendre que les conductes delictives són solucions errònies en el camí per assolir els béns primaris que volem (felicitat, pau interior, etc.).
- Cal relacionar els riscos i les satisfaccions humanes (les necessitats criminògenes són marcadors que indiquen problemes en el camí dels infractors per cercar els béns primaris).
- L'infractor ha de tenir una disposició envers la rehabilitació. No és possible rehabilitar sense la complicitat directa amb l'infractor. La intervenció no és sostenible sense aquesta disposició.
- L'aliança terapèutica entre l'infractor i el terapeuta és necessària. S'ha de poder acceptar l'infractor i aquest, el terapeuta.

Sobre les crítiques a un model o l'altre, s'acaba considerant que el model d'Andrews i Bonta està ben sustentat per la recerca sobre carreres delictives i factors de risc. A banda, les intervencions cognitivoconductuals també han demostrat ser efectives en el tractament dels infractors, mentre que sobre el model de vides satisfactòries hi ha poca recerca que se sustenti sobre els models humanístics i existencials, i això deixa una mica òrfena la base empírica del model.

IV. Models d'intervenció en la rehabilitació de delinqüents: principals models

Dels models explicatius de la delinqüència que tenen més base empírica se'n deriven els models d'intervenció, entesos com les representacions abstractes de les accions que cal dur a terme sobre els subjectes, des de diferents disciplines, per tal de modificar positivament els factors antecedents, desencadenants o de manteniment de la conducta delictiva, els quals, per tant, suposen un risc de reincidència.

Ja s'ha parlat al punt anterior sobre les dues teories explicatives de la rehabilitació dels delinqüents dictades per Andrews i Bonta (risc-necessitat-responsivitat) i Wars (vides satisfactòries). Nosaltres centrarem la mirada en la prevalença del concepte de gestió del risc, en tant que la intervenció ha d'anar dirigida a gestionar el risc de reincidència de manera individualitzada, i els programes de gestió del risc s'han de mesurar en funció de la seva eficàcia i eficiència en la reducció de la reincidència global.

Són múltiples els models terapèutics que parlen de la intervenció en rehabilitació de delinqüents. Així, el model psicodinàmic, els models humanístics-existencials, el model sistèmic, el model conductual o el model cognitivoconductual han donat resposta a diferents tècniques i programes de rehabilitació. En aquest capítol, ens fixarem, com

dèiem anteriorment, en aquells models que se centren en els factors de risc (antecedents, desencadenants o de manteniment de la conducta delictiva) i aquells models que han demostrat més eficàcia terapèutica. Aquests parteixen del model conductual i del model cognitivoconductual.

A continuació, presentem les intervencions en què se centren els diferents programes de tractament que contribueixen a la rehabilitació de delinqüent.

Desenvolupament de noves habilitats

És necessari que les persones que estan executant penes o mesures de seguretat adquireixin hàbits i aprenguin habilitats de comunicació i relació que els permetin la possibilitat d'integrar-se en contextos adaptatius socialment i desenvolupar-se personalment d'una manera saludable i prosocial.

En aquest camp és on es va iniciar el disseny dels programes de tractament per a delinqüents, ja que la psicologia disposa d'una llarga trajectòria d'aplicació de tècniques d'eficàcia provada en l'adquisició i manteniment d'aquests hàbits i competències psicosocials.

En bona mesura derivades del condicionament operant, per afavorir el desenvolupament de nous comportaments relacionals adaptatius, es destaquen les tècniques del reforçament positiu i el modelatge. El reforçament positiu té molt a veure amb la manipulació del context i de les conseqüències o reforços de la conducta. Els programes de classificació interior de fases progressives van ser el màxim exponent d'aquest model teòric aplicat al sistema penitenciari; es basaven en els programes d'economia de fitxes i reportaven els guanys, recompenses o beneficis penitenciaris (conseqüències o reforços) segons els assoliments conductuals dels subjectes. Així, les fases eren progressives quant a possibles guanys i exigències per als subjectes. Posteriorment, la classificació interior ha evolucionat cap a àrees específiques d'intervenció especialitzada, en què el reforçament positiu (guanys, recompenses o beneficis penitenciaris) pot anar lligat a unes exigències peculiars (de participació en determinats programes de rehabilitació) i a l'assoliment d'objectius terapèutics.

Pel que fa a la tècnica del modelatge, aquesta prové dels estudis pioners de Miller i Dollard (1941) sobre el procés d'imitació de conducta i pel desenvolupament de Bandura i Walters (1963) de l'aprenentatge observacional o vicari. La tècnica del modelatge consisteix a fragmentar en petits passos una conducta social complexa que volem que el subjecte aprengui, de manera que cada assoliment o pas que vagi aprenent de manera successiva (aproximacions successives a la conducta desitjada final) es pugui reforçar de manera positiva. Aquest aprenentatge serà facilitat per la presència de models adequats (un altre subjecte o el grup) en els quals l'intern pugui observar l'execució de la conducta i així imitar el comportament perseguit. En aquest sentit, és molt important que els programes de tractament incorporin en les seves sessions l'ús de models i l'assaig de conducta a través de la pràctica de jocs de rol (*role-playings*).

Quant a les aplicacions en la intervenció ambiental, el disseny dels centres penitenciaris les configura com a sistemes d'aprenentatge de pautes de comportament social, ja que l'efectivitat de la intervenció millora amb l'agrupament dels subjectes

amb característiques similars (per tipologia delictiva, per dificultats o problemes que tenen en comú, etc.), dins d'unitats específiques (classificació interior), cosa que facilita la imitació de conductes socialment desitjables i l'aprenentatge vicari (aprenentatge per observació de conseqüències gratificants en els altres). Aquest sistema de classificació permet alhora que en cada unitat o dependència es trobin interns de tots els nivells de conducta del sistema d'avaluació i motivació continuada, de manera que a totes les unitats hi ha interns que són models positius de conducta adaptada. Això facilita l'efecte de modelatge, iguala el tracte dels professionals i evita ubicacions en unitats que en moments anteriors podien haver suposat etiquetats estigmatitzants.

Quant a les aplicacions en la intervenció grupal o individual, hi ha nombroses tècniques per reduir conductes inapropiades. Té una gran eficàcia l'extinció de conducta, a través de la gestió de contingències: consisteix a retirar les conseqüències positives que pugui tenir un intern per una conducta inapropiada, de manera que la seva aparició suposi l'absència de recompensa (Tolman, 1951). Així, per exemple, l'aparició de conductes desadaptatives pot suposar «restar» punts en els nivells de valoració del sistema d'avaluació i motivació continuada, de manera que l'intern perd la possibilitat d'accedir a determinats guanys.

També són tècniques d'aplicació individual el «temps fora» (donar de baixa un intern en una activitat per un període proporcional a la gravetat de la conducta inapropiada o que compleixi una sanció regimental d'aïllament de la resta d'interns, per exemple) i l'aprenentatge de comportaments alternatius a la conducta problemàtica, pels quals el subjecte pugui obtenir una gratificació (per ex., canalitzar l'elevada activació fisiològica en la pràctica de l'esport).

Com a tècniques per afavorir el manteniment de la conducta prosocial apresada es fan servir els contractes conductuals (compromisos d'exigència de conducta amb contingències positives determinades), que prenen forma en els programes individualitzats de tractament, en què l'intern acorda uns objectius de rehabilitació amb el professional referent, les exigències conductuals per assolir-los i els reforços positius que pot aconseguir amb el seu esforç i l'assoliment dels objectius.

Desenvolupament del pensament prosocial

Un dels aspectes fonamentals que té a veure amb l'emissió de comportaments dissocials és el vessant dels pensaments o cognicions que els sostenen. Entre la població penitenciària és freqüent detectar un baix nivell de capacitat de resolució de problemes interpersonals, per la qual cosa una estratègia molt estesa ha estat la resolució cognitiva de problemes interpersonals, basada en la tècnica de resolució de problemes de D'Zurilla i Golfried (1971). Es tracta d'aprendre a identificar i definir en termes operatius un problema, reconèixer els sentiments que genera al subjecte, diferenciar fets reals i opinions subjectives, recollir totes les alternatives possibles de resolució per prendre en consideració les seves conseqüències probables i, finalment, prendre una decisió i portar-la a la pràctica.

Altres desenvolupaments tècnics en el marc cognitiu, que també s'han aplicat en els programes de tractament a presons, són l'entrenament en autoinstruccions de Meichenbaum (1977), la reestructuració cognitiva de Beck (Beck i Freeman, 1990), la

teràpia racional emotiva d'Ellis (1981) o la reestructuració racional sistemàtica de Golfried i Goldfried (1987).

Els programes que s'agrupen sota la denominació de desenvolupament del pensament prosocial parteixen del concepte que els trastorns del comportament són conseqüència de certes dificultats en el processament de la informació, de manera que existeixen pensaments automàtics (no controlats pel subjecte) que constitueixen distorsions en la manera d'interpretar les situacions i dels quals es deriva una conducta inadequada.

Ensenyant tècniques d'autoobservació d'aquestes distorsions, per fer interpretacions més racionals i ajustades a la realitat, es pretén que l'individu sàpiga respondre de manera alternativa a la conducta dissocial.

També en el terreny cognitiu, però en el que podríem anomenar en un nivell finalista en el tractament, trobem les tècniques destinades al desenvolupament moral, basades en la teoria del desenvolupament moral de Piaget i els estudis de Kohlberg, que va diferenciar estadis de desenvolupament moral. Les tècniques aquí emprades perseguirien afavorir el desenvolupament moral dels subjectes cap a estadis superiors, on s'assoleixin aspectes altruistes i empàtics (Palmer, 2003).

La primera autèntica sistematització d'aquestes tècniques cognitives exposades en un programa dissenyat per a delinqüents fou al Canadà, amb Ross i el seu equip de treball, que van revisar els programes de tractament aplicats al seu entorn i van concloure que els més efectius eren els que treballaven per modificar els mecanismes de pensament dels delinqüents (Ross i Fabiano, 1985) i, consegüentment, van desenvolupar un programa multifacètic d'abordatge cognitiu, que incorporava diferents tècniques cognitives que havien demostrat que eren eficaces.

Aquest programa s'ha adaptat a molts països i s'ha aplicat de manera general. Ha estat un dels eixos de la intervenció en les presons catalanes durant molts anys, amb resultats satisfactoris. Més endavant l'exposarem en detall.

Regulació emocional i control de la ira

Com ja s'ha explicat, les emocions negatives, com l'enuig o la ira, poden impulsar una conducta encaminada a corregir aquesta situació i alleujar la tensió, de vegades en forma de delictes. Als subjectes amb aquestes dificultats els manquen habilitats de gestió de situacions conflictives, solen interpretar hostilitat en els altres encara que realment no hi hagi aquesta intenció i tendeixen a tenir explosions d'emotivitat.

Les tècniques de regulació emocional pretenen ajudar el subjecte a gestionar millor les situacions conflictives, de manera que prevalgui un autocontrol emocional i s'afavoreixin les possibilitats de resoldre el conflicte de manera no agressiva. A partir del programa d'inoculació d'estrès de Meichenbaum (1984), que consistia a ensenyar el subjecte a disminuir la seva activació fisiològica o ira, i a canviar les interpretacions negatives d'una determinada situació per d'altres no distorsionades, van anar sorgint programes més multifacètics, dirigits a problemes d'especial manca de control emocional o mala regulació de la ira.

Així, s'utilitzen els autoregistes per reconèixer les situacions que poden generar conflicte i els estímuls que poden precipitar l'agressivitat i s'entrenen els subjectes en

tècniques per a la gestió de l'ansietat (relaxació muscular progressiva, innervació vagal, tècniques de respiració controlada), i per poder practicar una dessensibilització sistemàtica (aprendre a respondre de manera controlada a estímuls inicialment estressants) o un entrenament en afrontament, comunicació i pràctica en la vida diària (Novaco, Ramm i Black, 2001).

Prevenió de recaigudes: el model transteòric dels estadis de canvi Prochaska i DiClemente

Aquest model d'intervenció, inicialment dissenyat per Prochaska i DiClemente (model transteòric de les etapes de canvi, 1992) per a l'abordatge de les drogodependències, s'ha generalitzat al tractament d'altres tipus de problemàtiques, com és la conducta delictiva, de la tipologia que sigui.

S'estableixen cinc estadis en el procés cap al canvi de conducta: en l'estadi de precontemplació, el subjecte no vol canviar perquè no té consciència del problema o el minimitza, i si fa l'intent de canviar només és per alliberar-se de la pressió externa perquè canviï; en l'estadi de contemplació, el subjecte reconeix els danys que li causa el seu problema, però no fa cap actuació per canviar; en l'estadi de preparació del canvi, l'individu fa algunes temptatives per canviar i sol·licita ajuda externa, comença a fer petits canvis; en l'estadi d'acció, el subjecte inverteix esforç i temps en el canvi i assolix resultats ja visibles; i en l'estadi de manteniment, el problema apareix resolt, els canvis són duradors i es requereix suport per prevenir la recaiguda en el problema.

Així, les tècniques d'intervenció del terapeuta adequades per a l'abordatge d'aquest factor seran les que estimulin el subjecte cap al canvi i li facilitin una transició àgil entre els diferents estadis pels quals ha de transcórrer: l'escolta activa, l'entrevista motivacional (a la qual dedicarem un apartat més endavant), l'expressió d'empatia, l'aconsellament (*counselling*), l'entrenament en resolució de problemes i la prevenió de recaigudes, entre d'altres.

Amb aquest model de treball la recaiguda sempre és contemplada com a possible (Prochaska, J.O. i Prochaska, J.M., 1993), i si es produeix, se'n destaquen els efectes «positius»: suposa una nova oportunitat de canvi, que necessàriament farà l'aprenentatge més sòlid, durador i amb menors possibilitats de recaiguda futura. El cert és que la possibilitat de recaiguda sempre hi és, i cal intervenir per prevenir-la.

Traslladada al camp de la conducta delictiva (Laws, 2001; Marlatt i Gordon, 1985), l'estructura del programa de prevenió de recaigudes és la següent: entrenament en detecció de situacions de risc de recaiguda en el delictes, prevenió de decisions aparentment irrelevants (semblen innòcues, però suposen un risc imminent de recaiguda) i adopció de respostes d'enfrontament adaptatives.

V. Característiques dels programes efectius

Segons la guia de prevenció de la reincidència i la reintegració social de delinqüents de l'ONU de l'any 2013, les característiques de les intervencions de reintegració amb èxit són:

- Comprometen la comunitat tant en la planificació com en la posada en marxa dels programes.
- Es concentren en un grup específic de delinqüents i amb els seus desafiaments específics.
- Són sensibles al gènere.
- Es basen en mitjans seriosos per avaluar les necessitats i els factors de risc dels delinqüents.
- Fan que els delinqüents rendeixin comptes i es facin responsables de les seves pròpies accions i opcions.
- Comencen, si el delinqüent és a la presó, al més aviat possible mentre està privat de llibertat i continuen durant tota la transició i estabilització del penat en la comunitat.
- Assoleixen l'equilibri entre vigilància i control, per una banda, i suport i assistència, per l'altra.
- Ofereixen assistència d'una manera integrada i completa i tracten els desafiaments interrelacionats que enfronten els delinqüents.
- S'ofereixen com un esforç coordinat de tots els organismes involucrats i es basen en una forta cooperació entre els organismes.
- Estan reforçats per pràctiques serioses de gestió del cas i sistemes adequats de gestió de la informació.
- Tenen un sòlid component d'avaluació que permet que les intervencions evolucionin, es millorin a si mateixes i segueixin sent responsables davant la comunitat pels seus resultats respecte a la reducció del delictes.

L'efectivitat dels programes d'intervenció es valora a través dels estudis que utilitzen la tècnica de la metanàlisi, ja que permeten la comparació entre els models teòrics que sustenten els diferents programes. Les revisions metanalítiques realitzades a l'Amèrica del nord entre 1985 i 1999 han integrat la comparació de centenars de programes (Garrett, 1985, Gensheimer *et al.*, 1986, Gottschalk *et al.*, 1987, Whitehead i Lab, 1989, Andrews *et al.*, 1990, Lipsey, 1992, i Lipton *et al.*, 1999). L'estratègia principal consisteix a obtenir per a cada programa una mesura de l'efecte que genera (per ex., percentatge de millora en diferents indicadors i disminució de la reincidència), que pondera la diferència en l'efectivitat que es produeix entre els resultats de cada grup de tractament i el seu corresponent grup control. Aquestes revisions han identificat un percentatge mitjà de millora entre el 10% i el 15%.

A Europa comptem amb tres estudis de revisió metanalítica. Un d'aquests és el de Lösel, Köferl i Weber (1987), que van analitzar l'efectivitat del tractament aplicat en 16 presons, en què van obtenir un percentatge de l'11% d'eficàcia.

Les investigacions més recents són les de Redondo, Sánchez-Meca i Garrido (1997), que van integrar 57 programes de tractament aplicats en institucions i en la comunitat,

tant en delinqüents juvenils com adults, en 6 països europeus. La mida de l'efecte mitjà favorable va ser del 15%, amb una reducció de reincidència del 12%.

En una segona metanàlisi, Redondo, Sánchez-Meca i Garrido (1999) van analitzar la influència específica de 32 programes de tractament a Europa sobre la mesura de reincidència. Quant a l'efectivitat del tractament en funció del model teòric utilitzat, els programes més efectius són els que parteixen de models conductuals (efectivitat del 27%) i cognitivoconductuals o de competència social (27%), seguits dels models no conductuals (19%), els models basats en l'educació (17%), els globals (15%) i els d'abordatge en comunitat terapèutica (12%), mentre que els de menor efectivitat es basen en la teoria de la dissuasió penal i l'enduriment de les condicions de vida dels penats (3%).

En relació amb l'anàlisi sobre l'efectivitat depenent del tipus de delicte, es constata que els subjectes que més es beneficien dels programes rebuts són els condemnats per delictes contra les persones (41% d'efectivitat), seguit del grup amb tipologia mixta (21%) i a l'extrem de menor efectivitat trobem els delictes sexuals (8%).

En una actualització de les metanàlisis europees, Redondo, Sánchez-Meca i Garrido (2002) van trobar millors resultats d'efectivitat en els programes destinats a joves, encara que totes les categories d'edat van trobar resultats positius significatius.

Les principals conclusions dels estudis amb metanàlisi són que aquests tractaments tenen un efecte parcial, però significatiu, en la reducció de la reincidència (Hollin, 2006; McGuire, 2004) i aconseguen una mitjana de reducció de reincidència d'un 10% per a taxes base del 50% (Cooke i Philip, 2001; Cullen i Gendreau, 2006; Lösel, 1996; McGuire, 2004; Redondo i Sánchez-Meca –en preparació), i que els millors tractaments (qualitat de la intervenció) arriben a reduccions de fins a un 25%.

Característiques comunes dels programes efectius

Així doncs, atenent la investigació criminològica, es pot concloure que l'efectivitat en el tractament augmenta si es garanteixen les següents característiques en els programes de tractament (Garrett, 1985; McGuire, 1992; Antonowicz i Ross, 1994; Redondo, 1995):

- Que es basin en un model conceptual sòlid i es fonamentin en una teoria explicativa de la conducta delictiva suficientment provada.
- Que es tracti de programes cognitivoconductuals, abordant els estils de pensament dels delinqüents i el seu afrontament dels processos d'interacció; i conductuals, manipulant les conseqüències i altres determinants ambientals de la conducta.
- Que siguin programes estructurats, clars i directius.
- Que s'apliqui amb integritat tot el tractament i que es portin a terme totes les accions planificades.
- Que siguin programes d'una durada adequada i intensitat adequada.
- Que tinguin com a prioritat canviar estils d'aprenentatge i habilitats.

- Que siguin polifacètics: que incorporin diverses tècniques de tractament i no diversos enfocaments teòrics.

Avantatges dels programes derivats del model cognitivoconductual, enfront d'altres orientacions teòriques (Welland i Wexler, 2007):

1. Estan basats en principis científicament contrastats, d'eficàcia provada en el tractament de grups, i que, per tant, poden ser fàcilment avaluats.
2. Compten amb mètodes concrets i basats en coneixements, els usuaris els reben amb menys resistència i es poden aprendre d'una forma relativament ràpida i ser transferits a altres programes.
3. Són mètodes compatibles amb la finalitat del sistema de justícia.
4. Són mètodes basats en la suposició que la conducta delictiva és apresada i, per tant, és possible el control sobre ella, dotant els participants d'esperances (i de motivació) de canvi.

Punts clau

- La delinqüència és un fenomen social transcultural que s'explica de forma multifactorial
- L'avaluació del risc de reincidència ha pres protagonisme en els darrers anys per la intervenció-gestió de la delinqüència
- Segons el model de Risc-necessitat i responsivitat cal ajustar les intervencions en funció dels nivells de risc dels individus per ser més eficaços.
- Per a la gestió del risc, hi ha un conjunt de models tècnics i programes que permeten optimitzar les intervencions
- L'efectivitat dels programes de tractament augmenta si es garanteixen unes característiques metodològiques determinades

Bibliografia

AGNEW, R. (2006). *Pressured into crime: an overview of general strain theory*. Los Angeles: Roxbury Publishing Company.

ANDREWS, D., ZINGER, I., HOGE, R., BONTA, J., GENDREAU, P. i CULLEN, F. (1990). Does correctional treatment work? A clinically relevant and psychologically informed meta-analysis. *Criminology*, 28 (3); p. 369-404.

ANDREWS, D. i BONTA, J. (2006). *The Psychology of Criminal Conduct* (4a ed.). Cincinnati (USA): Anderson Publishing Co.

BANDURA, A. i WALTERS, R. H. (1983, 7a ed.). *Aprendizaje social y desarrollo de la personalidad*. Madrid: Alianza Universidad (original de 1963).

- BANDURA, A. (1987). *Teoría del aprendizaje social*. Madrid: Espasa-Calpe
- BECK, A., FREEMAN, A. et al. (1990). *Terapia cognitiva de los trastornos de personalidad*. Barcelona: Paidós, 1995.
- COOKE, D. J. I PHILIP, L. (2001). To treat or not to treat? An empirical perspective. A C. R. HOLLIN (ed.), *Offender assessment and treatment* (p. 17-34). Chichester, Regne Unit: Wiley.
- CULLEN, F. T. i GENDREAU, P. (2006). Evaluación de la rehabilitación correccional: política, práctica y perspectivas. A R. BARBERET i J. BARQUÍN, *Justicia penal siglo XXI: Una selección de Criminal Justice 2000* (p. 275-348). Granada: Editorial Comares.
- D'ZURILLA, T. J. i GOLDFRIED, M. R. (1971). Problem-solving and behavior modification. *Journal of Abnormal Psychology*, 78; p. 107-126.
- ELLIS, A. i GRIEGER, R. (ed.) (1977). *Manual de terapia racional-emotiva*. Bilbao: Desclée de Brouwer, 1981
- EYSENCK, H. J. i GUDJONSSON, G. H. (1989). *The causes and cures of criminality*. New York: Plenum Press
- FARRINGTON, D. P. (1992). Criminal career research in the United Kingdom. *British Journal of Criminology*, 32.
- FARRINGTON, D. P. (1996). The explanation and prevention of youthful offending. A P. CORDELIA i L. SIEGEL (ed.), *Readings in contemporary criminological theory*. Boston: Northeastern University Press.
- GARRIDO, V., STANGELAND, P. i REDONDO, S. (2006). *Principios de criminología* (3a ed.). Valencia: Tirant lo Blanch.
- GENSHEIMER, L. K, MAYER, J. P., GOTTSCHALK, R., i DAVIDSON II, W. S. (1986). Diverting Youth from the Juvenile Justice System: A Meta-Analysis of Intervention Efficacy. A S. APTER i A. GOLDSTEIN (ed.): *Youth Violence: Program and Prospects*. New York: Pergamon Press
- GOTTSCHALK, R., DAVIDSON II, W.S., GENSHEIMER, L. K. i MAYER, J. P. (1987). Community-Based Interventions. A H. C. Quay (ed.): *Handbook of Juvenile Delinquency* (p. 266-289). New York: John Wiley and Sons.
- HIRSCHI, T. (1969). *Causes of delinquency*. Berkeley: University of California Press.
- HOLLIN, C. R. (2006). Offending behaviour programmes and contention: evidence-based practice, manuals, and programme evaluation. A C. R. HOLLIN i E. J. PALMER (ed.), *Offending behaviour programmes* (p. 33-67). Chichester, Regne Unit: Wiley.

HOWELL, J. C. (2003). *Preventing and reducing juveniles delinquency*. Thousand Oaks: Sage Publications

LAWS, D. R. (2001). Relapse prevention: Reconceptualization and revision. A C. R. Hollin (ed.), *Offender assesment and treatment* (p. 297-307). Chichester, Regne Unit: Wiley.

LIPSEY, M. W. (1992). Juvenile delinquency treatment: A Meta-analytic inquiry into de variability of effects. A T. D. COOK, H. COOPER, D. S. CORDRAY, H. HARTMANN, L. V., HEDGES, R. L. LIGHT, T. A. LOUIS, i F. MOSTELLER (ed.): *Meta-analysis for Explanation: A Casebook*. New York: Russell Sage Foundation.

MARLATT, G. A. i GORDON, J. R. (1985). *Relapse prevention: Maintenance strategies in the treatment of addictive behaviors*. New York: Guilford Press.

MCGUIRE, J. (2004). Commentary: promising answers, and the next generation of questions. *Psychology, Crime & Law*, 10(3); p. 335-345.

MEICHENBAUM, D. (1977). *Cognitive-Behavior modification: An integrative approach*. New York: Plenum Press.

MEICHENBAUM, D. i TURK, D. (1982). Stress, coping, and disease: A cognitive-behavioral perspective. A R.W. NEUFELD (ed.), *Psychological Stress and Psychopathology*. New York: McGraw-Hill. Traducció espanyola: Psicopatología y estrés. Barcelona: Toray, 1984.

MILLER, N. E. i DOLLARD, J. (1941) *Social learning and imitation*. Conn. Yale University Press, New Haven.

MOFFITT, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-coursepersistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100; p. 674-701.

NOVACO, R. W., RAMM, M. i BLACK, L. (2001). Anger treatment with offenders. A C. R. HOLLIN (ed.), *Offender assessment and treatment* (p. 281-296). Chichester, Regne Unit: Wiley.

PALMER, E. (2003). *Offending behaviour: Moral reasoning, criminal conduct and the rehabilitation of offenders*. Cullompton, Devon (Regne Unit): Willan Publising.

PROCHASKA, J. O. i DICLEMENTE, C. C. (1992). Stages of change in the modification of problem behaviors. A. M. HERSEN, R. M. EISLER i P. M. MILLER (ed.), *Progress in behavior modification* (p. 184-214).Sycamore, IL; Sycamore Press.

REDONDO, S., SÁNCHEZ-MECA J. i GARRIDO, V. (1999b). Tratamiento de los delincuentes y reincidencia: Una evaluación de la efectividad de los programas aplicados en Europa. *Anuario de Psicología Jurídica*, 9; p. 11-37.

REDONDO, S., SÁNCHEZ-MECA, J. i GARRIDO, V. (2002a). Programas psicológicos con delincuentes y su efectividad: La situación europea. *Psicothema*, 14 (supl.); p. 164-173.

REDONDO, S. (2007). *Manual para el tratamiento psicológico de los delincuentes*. Madrid: Pirámide.

ROSS, R. I FABIANO, E. (1985). *Time to think. A cognitive model of delinquency prevention and offender rehabilitation*. Johnson City, Tennessee: Institute of Social Sciences and Arts.

SUBDIRECCIÓ GENERAL DE PROGRAMES DE REHABILITACIÓ I SANITAT (2011). *El model de rehabilitació a les presons catalanes*. Generalitat de Catalunya (Departament de Justícia)

TITTLE, C. (2006). Desarrollos teóricos de la criminología. A R. BARBERET i J. BARQUÍN (ed.), *Justicia penal siglo XXI*; p. 1-54. Granada: Editorial Comares.

WHITEHEAD, J. T. i LAB, S. P. (1989). A meta-análisis of juvenile correctional treatment. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 26, (3); p. 276-295.